

La imatge dels pagesos: rústecs, devots, rendistes (s. XIV-XVIII)

Xavier Torres

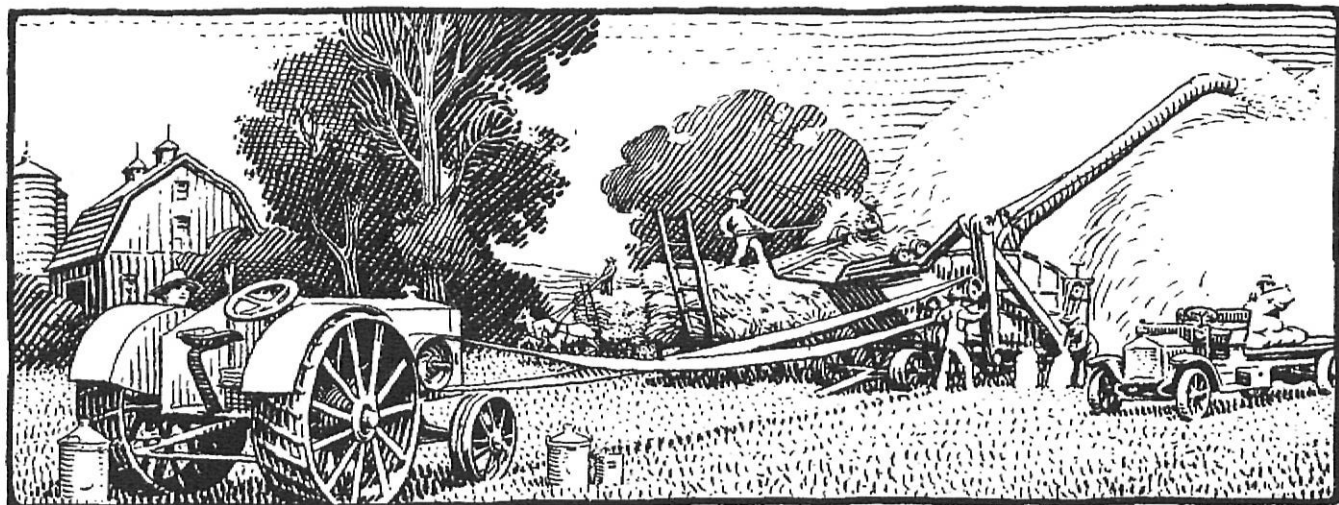
Fa cosa d'un parell o tres d'anys, l'historiador Josep Fontana es plantejava una qüestió aparentment senzilla: què era (o què havia estat) un pagès en l'Europa dels últims mil anys. I la resposta, si fa no fa, podia ser aquesta: un malentès o un grapat de prejudicis. En aquest article, doncs, ressegüirem breument aquelles imatges o representacions de la pagesia elaborades en el decurs de l'època medieval i moderna, i que són a l'origen d'aquests prejudicis o malentesos. En d'altres mots, exposarem com foren vistos els pagesos per aquells que no n'eren, de pagesos. Tota imatge o representació sempre és una creació de l'«altre».

Feudalisme

La Vella Europa, tal com en diuen alguns estudiosos de l'Europa de l'any 1000 fins al 1800, sempre es definí, almenys oficialment, com una societat d'ordes o estaments; és a dir, una societat en la qual els individus es classificaven i jerarquitzaven segons uns criteris d'honra i estimació força precisos (jurídics) i primmirats (visibles, ostensibles), i que emanaven —es deia— de la funció social que exercien. Aquesta funció, altrament, atorgava i regulava tant l'estatus social

Pagès amb
paraigua
i bastó.

com els drets polítics (o la seva mancança) dels membres de cada estament. A l'origen de tot plegat hi ha, és clar, la cèlebre trilogia o trinitat feudal, segons la qual tota societat es dividia necessàriament en tres menes d'ordes o persones: els qui pregaven (*oratores*), els qui guerrejaven (*bellatores*) i els qui treballaven (*laboratores*).

Els pagesos, doncs, ocupaven el darrer graó de l'escala o jerarquia estamental: el dels *laboratores*. En consonància, ocupaven també el lloc més baix i menys visible en aquesta figura o representació antropomòrfica, tan suada, però eficaç, que assimilava la societat al cos humà. Igual que aquest, s'argumentava, el cos social era fet de membres i òrgans distints; tots plegats necessaris, és clar, però no pas idèntics, intercanviables o d'un mateix rang. Allò que pot fer l'ull o la boca no ho poden fer les mans o les cames. Cada òrgan (és a dir, cada estament) té, doncs, la seva funció específica i intransferible (llegiu-hi: allò que fan els senyors no ho poden fer els pagesos). I uns òrgans (o estaments) eren (i són encara) més vitals o importants que no pas uns altres (es pot viure sense un dit, però difícilment sense el cor).

Així, el «cap» (el rei, el governant) sempre fou el vèrtex; i els pagesos, en canvi, no podien ser sinó «los peus que calciuen la terra», en expressió del tractadista i menoret gironí Francesc Eiximenis (c. 1330-1409). Es tracta —recordem-ho— del mateix autor que negà el raciocini i la condició humana mateixa als pagesos, els quals eren, segons ell, «bestials e rústechs e orats e sens raó, e quaix bèsties brutes e fort malicioses...», i encara, «grossers e brutals perquè estan comunament solitaris e participen ab gens grosseres e brutals» (segons un parell de coneguts passatges de *Lo Crestià*, obra escrita pels volts de 1380).

Manca d'humanitat, de racionalitat, de «comunicació»

amb altri... El corol·lari de tot plegat era que els pagesos tampoc no podien gaudir de drets polítics; ni podien formar part, en conseqüència, de la «nació» catalana (literalment, no eren ni podien ser catalans). Alguns cronistes del segle XV, com ara el cavaller Pere Tomic (*Historias e conquestas dels... Reys de Aragó e lurs antecessors los Comtes de Barcelona*, obra acabada el 1438, impresa el 1495 i reeditada els anys 1519 i 1534), o el ciutadà honrat barceloní Gabriel Turell (*Recort*, 1476), ho rubricaren i justificaren mitjançant l'afegit o argument de la «covardia» dels pagesos en la lluita contra els musulmans o infidels, en temps de Carlemany; a diferència, és clar, dels senyors o aristòcrates catalans (els mítics Otger Cataló i als anomenats Nou Barons de la Fama), l'heroisme dels quals hauria salvat tant la religió com la nació. Vet ací, doncs, perquè «lo principi de les llibertats de Cathalunya» —com va escriure Turell— «no principia en hòmens rústichs ni aplegadiços, sinó en alts e valerosos».

Rústecs, encara

Aquesta desprietada visió de la pagesia es prolongà, i es continuà cultivant arreu, en el decurs de l'època moderna. N'hi haurà prou, potser, amb l'evocació d'un dels «caràcters» francesos de La Bruyère (1645-1696), aquells «animaux farouches, des mâles et des femelles, répandues par la campagne, noirs, livides et tout brûlés du soleil, attachés à la terre», que tenien «comme une voix articulée» (*Les caractères de Theophraste*, 1648); o bé, i ni que sigui sota una vis còmica, carnavalesca o picaresca, amb el prolífic i gairebé universal —per terres italianes, de l'Imperi o de Castella...— gènere literari de la sàtira del *villano* o pagerol; és a dir, la burla del rústec desplaçat, fora d'ambient, i incapaç de captar el verita-

ble significat de les coses o les paraules —i que s'enduu, no cal dir-ho, totes les garrotades del cas.

Pot ser, per exemple, la peripècia —enmig de la guerra dels Trenta Anys (1618-1648)— del camperol de Grimms-hausen (c. 1621-1676), que porta per nom o malnom —i no pas per casualitat, és clar— *Simplicius Simplicissimus* (una obra dels anys 1668-1675). O bé aquest *villano* castellà que feia les delícies dels auditoris teatrals urbans i aristocràtics. O poden ser, tal vegada, els popularíssims —fins i tot en la Catalunya de començament del segle XX— Bertoldo, Bertoldino i Cacasenno, un triumvirat creació del *canastorièi* o poeta popular bolonyès *Giulio Cesare Croce* (1550-1609). L'estereotip és sempre el mateix: el rústec reduït a la condició de ximple o de bufó.

Ben entesa, la sàtira del *villano* pot amagar, de vegades, un punt de crítica o rebel·lia social. Així, la moral de Bertoldo, un dels herois de Croce, no difereix pas gaire, inicialment, de la d'un Eiximenis dos-cents anys abans: aquell que està acostumat a menjar naps —diu Bertoldo—, que no vulgui tastar pastissos; o bé: qui maneja el tràniec que no vulgui agafar l'espasa. Cadascú, doncs, al seu lloc, tal com demanava la metàfora antropomòrfica de la societat. Tanmateix, Bertoldo, que s'espavila progressivament al llarg de la narració, també es permet, ni que sigui a última hora, quan és a punt de morir, d'apostrofar als reis, i comminar-los a fer justícia, tant al pobre com al ric, tant al bo com al dolent. Bertoldo, a més, s'allunya radicalment d'Eiximenis —o de la moral dominant— quan, en un episodi anterior, refusa de treure's el capell en presència del rei, amb l'argument, prou impressionant, encara que també prou cristià, que «l'uomo non deve inchinarsi all'altr'uomo... [perquè] tutti siamo di terra... e tutti torneremo in terra...».

I la mare de Simplicius, per la seva banda, cantava una cançó que deia, si fa no fa:

oh! pagès menyspreat [...]

què seria d'aquest món

sense el treball d'Adam [...]

Perquè tu a tots plegats nodreixes...

El ximple, el rústec, ¿no serà, doncs, un recurs, una disfressa i tot, per cantar les veritats sense exposar excessivament la pell?

L'agricultura cristiana

Ara bé, la imatge del pagès «orat», «covard» o «bestial», tan persistent, va coexistir arreu i sempre amb un segon estereotip, certament més amable però que es pot interpretar, alhora, com una forma subtil de subjecció o control social. És la imatge —edificant— del pagès cristià o devot: l'home

Gravat sobre
"els tres estats
de França".

senzill i auster, treballador sofer i infatigable de la terra, cultivador d'una fe genuïna, allunyat de la vida regalada i llicenciosa d'altres estaments o d'altres indrets, com ara la cort o la ciutat, i que encarna, en suma —o fins i tot en exclusiva, potser—, les veritables virtuts cristianes.

L'estereotip —prou antic, també— fou reprès o actualitzat per l'humanisme cristià i franciscà, prou aficionat sempre a cantar les excel·lències de l'arcàdia rural —el *beatus ille* bucòlic i horacià— enfront les misèries i malvolences de la vida urbana i cortesana: «El buen aldeano», escriu fra Antonio de Guevara, «oye misa el domingo, paga el diezmo al obispo... ayuda a la fábrica, da para los santuarios [...] cuan dichoso es... el aldeano, al cual le basta una mesa llana, un escaño ancho...». Certament, no és ben bé una reivindicació del pagès i del seu treball, perquè l'*aldeano* en qüestió més aviat sembla ser sempre l'*hidalgo* local; i a l'*aldea* en qüestió, altrament, mai no hi ha penes ni treballs, sinó només «pasatiempos» (*Menosprecio de corte y alabanza de aldea*, 1539).

L'estereotip del pagès cristià o virtuós va ser definitivament potenciat, però, per la Reforma catòlica o tridentina, els valors de la qual traspuaren ben aviat en força tractats agronòmics de l'època, italians, francesos o catalans. El pagès,

en aquests casos, continua essent rústec i ignorant, però s'admet, si més no, que pot ser instruït o adoctrinat; i que fins i tot pot esdevenir un alumne aplicat i potser fins i tot avantatjat, atès que la virtut cristiana es forja, com és sabut, enmig de l'adversitat. En aquesta perspectiva, però, no hi ha a penes diferència entre economia, societat i religió, ni entre respectar Déu i respectar (posem per cas) els pactes de masoveria (o pagar el delme al bisbe). Vet ací, doncs, l'«agricultura cristiana», la «santa agricultura», els tractats de la qual alligonen indistintament tant sobre el catecisme o les obligacions cristianes del *pater familias* de pagès com pel que fa a qüestions estrictament agronòmiques.

Aquesta és la tònica, si més no, del cèlebre tractat català de fra Miquel Agustí (1560-1630), l'anomenat *Llibre dels secrets d'Agricultura, casa rústica i pastoril*, amb una edició catalana del 1617 i més de vint de castellanes entre 1625 i 1785, i que és, de fet, una versió de l'obra francesa de Charles Estienne *Praedium rusticum* (1554) o *L'Agriculture et Maison rustique* (edició vernacle de 1564). Fra Agustí (igual que Estienne) s'adreça, d'entrada, a «lo bon Pare de Família de la Agricultu-

ra», i s'esforça per inculcar-li, primer de tot, els deures —cristians— de tot «bon pare de família», amb un seguit de màximes potser banals però significatives. Així, el *pater familias* ha de predicar sempre amb l'exemple, i matinar i escarrassar-se més que ningú. Ha de vetllar, a més, perquè els fills —i els mossos del mas— ni mandregin ni reneguin; i «no ha de deixar anar las filles a festas y balls públichs, sinó ab molt segura companya...». Aquesta policia cristiana s'estén fins i tot als masovers de la casa. A la vista d'aquestes indicacions —i encara d'altres del mateix tenor— hom pot demanar-se quina fóra la utilitat agronòmica del tractat de fra Agustí. L'explicació, però, és que l'agricultor de fra Agustí és (o cal que sigui) un llaurador tant de l'ànima com de la terra campa.

Enmig de tanta filípica, però, l'elogi de l'agricultura (si no ben bé del pagès o del conreador de la terra) era contundent, encara que potser massa bíblic o retòric: la «professió rústica» fóra «la primera y principal màchina que sustenta lo món... de tal manera que a no ser-se inve[n]tada ninguna persona podria passar esta vida...». Ja ho deia Ciceró, «que de totes les coses, no hi ha ninguna de millor, ni més dolça, ni més fèrtil, que la Agricultura»; o el mateix emperador Justinià, el qual considerava que «lo Agricultor se ha molt de soportar». Fra Agustí recordava, a més, que la primera criatura humana fou un pagès, Adam, «y açò asoles deu bastar per.a dar rahó cumplida de... les excelències desta Professió Rústica, y los profits que de ella resultan...».

El pagès i la república

Tot plegat, tampoc no es tan estrany. Perquè la imatge de la pagesia —medieval i moderna— sempre fou més plural i fins i tot contradictòria que no pas poden fer-nos creure alguns estereotips o alguns autors coetanis (tal com adverteix P. Freedman). Així, la visió del pagès com a productor de subsistències, i, per tant, sostenidor material de la societat o dels altres estaments, era ja existent —si no corrent— l'any 1000, enmig de la feudalització i la subjecció dels *laboratores*. I aquesta imatge o funció de la pagesia no féu sinó revalorar-se en el decurs de l'època moderna, i per raons, de vegades, prou diverses o contraposades. Podia ser, potser, la promoció de l'individualisme agrari, i la reivindicació subseqüent de l'esforçat Piers Ploughman, elevat aleshores, en l'Anglaterra dels Tudor i els Stuart, gairebé a la categoria d'empresari agrícola. O podia ser, al contrari, un resultat de la recerca desesperada de remeis o arbitris per deturar la crisi o la decadència material i política, tal com succeí en la Castella dels Àusria o del Sis-cents.

Fou aleshores també que s'equiparà agricultura (si no pagesia) i noblesa. El cultivat *hacendado* castellà Lope de Deza

no s'estava de dir: «La Agricultura excede en nobleza a los demás artificios y adquisiciones, pues ella sola es la natural, digna de nobles, de virtuosos y sabios» (*Gobierno político de Agricultura*, 1618). Una opinió semblant tenien, a Catalunya, el cavaller Francisco de Gilabert (*Agricultura universal y plánica*, 1626), i el jurista perpinyanenc Andreu Bosch, autor d'un tractat d'ordes català (*Sumari... dels Títols d'honor... de Catalunya...*, 1628): «La Agricultura y art de Pagès... ha de ser posada en primera estimació y honrra per esser los exercints aquelles los membres més principals y de major importancia per conservació de les Repúbliques».

Els fisiòcrates i il·lustrats del Set-cents acabaren d'arrodonir la imatge, tot assimilant noblesa i utilitat. L'agricultura, escrigué Rousseau a l'*Émile* (1762), «est le premier métier de l'homme: c'est le plus honnête, le plus utile, et par conséquent le plus noble qu'il puisse exercer». Va ser aleshores, també, quan aquest «canvi d'imatge» es manifestà fins i tot en la representació pictòrica de la pagesia i el món rural: de la disbauxada i multitudinària festa camperola passa al pulcre i burges retrat de família, enmig d'uns cançons tan endreçats o regulars com esponerosos.

De pagesos a hisendats

Tot plegat erosionava sensiblement la vella i obsoleta jerarquia d'ordes o estaments. Un anònim hisendat català de final del Set-cents, il·lustrat i oriünd de Porrera, ho rubricà sense embuts en un seu llibre d'agronomia: la societat (o la «comèdia», com en deia també) es fundava, en realitat, en «2 columnes», a saber: «lo paigès y lo comerciant... [perquè] faltant algun dels demés [oficis] pot passar avant la comèdia,

però en faltar un dels 2 no.s pot passar avant, y aqueixos se mantenen l'un ab l'altre, y units ab ells se mantenen tots».

Ara bé, l'estimació o reivindicació de la pagesia no era només una conseqüència de la utilitat manifesta de la seva art, sinó el resultat pràctic, material i inevitable d'un intens i reculat procés de diferenciació social interna de les comunitats rurals. En d'altres mots, en la Catalunya de l'època moderna, igual que arreu, sempre hi havia hagut pagesos no sols prou rics —o fins i tot més benestants que no pas algunes famílies nobles—, sinó que rebien, a més, i *de facto* —si no sempre de dret, i a cal notari, almenys—, el tractament d'«honorable»; o que fins i tot havien aconseguit un o altre títol de noblesa, ni que fos solament, i per començar, la ciutadania honrada de Barcelona o d'altres capitals catalanes. Com deia a mitjan segle XVIII el jesuïta Mateu Aymerich (1715-1799), autor d'una descripció històrica y geogràfica de Catalunya: «algunos... labradores son ciudadanos honrados», encara que no per això «se desdeñan de tomar el arado».

Vet ací, doncs, la fusió impossible, i que hauria horroritzat tants i tants tractadistes precedents: pagesia i noblesa en una sola persona, l'arada i l'espasa en una mateixa mà. Res a veure, doncs, amb els pagesos imaginats o bescantats per Eiximenis segles enrere, els Bertoldos de torn, o els pagesos devots i desinteressats dels apologetes de la Contrareforma. La paradoxa, però, és que molts d'aquests pagesos que se'n deien —i que se'n continuaven dient, tot i ser ciutadans honrats— ja no n'eren, aleshores, de pagesos, sinó que s'havien convertit més aviat en rendistes de la terra, que vivien del treball d'altres pagesos. La pregunta, doncs, mai no serà baldera: què és un pagès?

Xavier Torres és professor titular d'història moderna.

Bibliografia

- CASALI, E., *Il villano dirozzato. Cultura, società e potere nelle campagne della Controriforma*, Florència, La Nuova Italia, 1982.
- FONTANA, J., «Los campesinos en la historia: reflexiones sobre un concepto y unos prejuicios», *Historia Social*, núm. 28 (1997-II), p. 3-11.
- FREEDMAN, P., *Images of the Medieval Peasant*, Stanford (Cal.), Stanford UP, 1999.
- LE ROY LADURIE, E. (dir.), *Paysages, paysans. L'art et la terre en Europe, du Moyen Âge au XXe. Siècle*, París, Bibliothèque Nationale de France, 1994.
- SALOMON, N., *Lo villano en el teatro del Siglo de Oro*, Madrid, Castalia, 1985 [1965].